

دستاوردهای باستان شناسی خوزستان با نگاهی به مهرهای استوانه‌ای

فرزام ابراهیم‌زاده

کارشناس ارشد باستانشناسی دانشگاه آزاد اسلامی ابهر

Farzam_eb@yahoo.com

مهتاب مبینی

دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه الزهرا (س)

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۲/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۴/۱۴)

چکیده

روشن شدن تاریخ و تمدن خوزستان و اطلاع از عظمت و وسعت آن با پیشرفت تحقیقات و فعالیت های علمی و باستان شناسی آغاز و شروع دوران تاریخی این تمدن عظیم را در حدود اوایل هزاره سوم پیش از میلاد قرار می دهد. جهت آشنایی با این دستاوردها باستان شناسان منابع و مدارک بسیاری از جمله مهرهای استوانه ای را مورد ارزیابی قرار دادند. با بررسی بر روی مهرهای استوانه ای در این مقاله جنبه های اسطوره ای و مذهبی و تفننی که هنرمندان در ساخت این مهرها داشتند را می توان مشاهده نمود. امروزه این اسناد با ارزش کمک بسیاری به شناسایی موقعیت فرهنگی و اجتماعی این سرزمین می نماید. جنس مهرهای استوانه ای به کار رفته در این سرزمین عبارت بودند از: سنگ آهکی روشن، بدل چینی، قیر طبیعی. و غالب نقوش این مهرها شامل: نقوش هندسی، نقوش حیوانی، موجودات اساطیری و نقوش انسانی که با ظرافت های هنری خاصی توسط هنرمندان در قرون متمادی نقش گردیده است.

واژگان های کلیدی: تمدن خوزستان، مهر، اسطوره، مذهب.

مقدمه

دشت حاصلخیز خوزستان محل رشد و گسترش تمدنهای شکوهمند ایرانی گردید و شاید ده هزار سال قبل ساکنان منطقه دست از زندگی نیمه کوچ نشینی و جمع آوری غذا برداشتند و وارد دوران تازه ای به نام یکجانشینی و تولید غذا شدند.

از این پس نخستین استقرارهای اولیه کشاورزی در منطقه رونق گرفت و با گذشت هزاره ها بر تجربیات مردم این سرزمین افزوده شد. اوج شکوفایی فرهنگ و تمدن این مردم به هزاره چهارم قبل از میلاد و خصوصاً هزاره سوم قبل از میلاد بر می گردد. در این زمان آنان موفق به ابداع خط، چرخ سفالگری و مهرهای استوانه ای شدند و در زمینه ساخت آثار هنری نیز به دست آوردهایی دست یافتند و سرانجام موفق به تشکیل نخستین حکومتهای فراگیر شدند.

از جمله آثاری که ایلامی ها به ساخت آن علاقه نشان دادند مهرهای استوانه ای و نقوش برجسته بود که هنرمندان ایلامی صحنه های متفاوتی را به روی آنها نقش می نمودند. مرکز تمدن ایلام شهر شوش بود. این شهر علاوه بر مرکز حکومتی و محل تجارت و مبادله کالا با تمدنهای مجاور و همسایگان خود گردید. علاوه بر شوش مراکز دیگری نیز در ایلام فعال بود.

چغازنبیل، هفت تپه، چغامیش، ملیان، ده نو گذشته از مراکز حکومتی و مذهبی محل های داد و ستد و صادرات و واردات کالا هم به شمار می رفتند. (مجیدزاده، ۱۳۶۸، ص ۹۶)

مؤید این ادعا مهرهای استوانه ای و نقوش برجسته و آثاری است که از این مناطق به دست

آمده اند در ادامه به معرفی تعدادی از این مکانها می پردازیم:

شوش

در کنار رودخانه شاهور و در منطقه ای که کرخه و دز، نزدیکترین فاصله را با یکدیگر دارند شهر باستانی شوش ساخته شد. این شهر به دلیل واقع بودن در مسیر کاروانهای تجاری از اهمیت زیادی برخوردار بود. از هزاره سوم این شهر به عنوان پایتخت تمدن کهن ایلام انتخاب شد. بنابراین شوش محل رفت و آمدهای سیاسی و تجاری، مذهبی، هنری و فرهنگی با تمدنهای خود خصوصاً بین النهرین شد.

در این شهر همچنین کارگاههای مه‌سازی وجود داشت و ایلامیها به ساخت مهر علاقه زیادی داشتند اما به جز مه‌سازی ساخت نقوش برجسته نیز از اهمیت زیادی برخوردار بود که از آن جمله می توان به نقش برجسته آتاهامیتی اینشوشیناک پادشاه محلی شوش اشاره کرد. گهگاهی این شهر به واسطه فروانروایان قدرتمند و لایقی که داشت به اوج عظمت و شکوفایی می رسید.

چنانکه در دوره ایلام میانه به یکی از قطبهای مهم سیاسی و فرهنگی تمدنهای منطقه ای خاورمیانه تبدیل شد و از آن به عنوان (عصر طلایی ایلام) یاد می شود. از این دوره آثار هنری فراوانی از جمله مهرهای استوانه ای و نقوش برجسته به دست آمده است که اکنون این آثار زینت بخش تعدادی از موزه های داخلی و خارجی هستند.

اولین بررسی ها و کاوش ها در شهر باستانی شوش در خوزستان به وسیله لوفتوس در سالهای ۱۸۴۹ تا ۱۸۵۳ میلادی انجام گرفت. در سال ۱۸۸۳ م. مارسل دیولافوا به شوش آمد و دولت فرانسه موافقت ناصرالدین شاه را برای حفاری گرفت به شرط اینکه کلیه اشیاء مکشوفه که طلا و نقره و جواهر باشد متعلق به دولت ایران باشد. دموورگان از سال ۱۸۹۷ تا ۱۹۱۱ میلادی در شوش حفاری کرد. پس از او پیرشل و سپس رولند دومکنم تا سال ۱۹۴۵. ریاست کاوشهای علمی شوش را عهده دار بوده است. (واندنبرگ، ۱۳۷۹، ۳۶)

پس از دومکنم، رومن گیرشمن و پس از او ژان پرو ریاست حفاری شوش را به عهده داشت. حفاری فرانسوی ها در شوش تا پیروزی انقلاب اسلامی ایران ادامه داشت. قلعه ساخته شده توسط فرانسوی ها نشان از اقامت طولانی آنها در این منطقه دارد.

مهر استوانه ای از شوش

این مهر از جنس سنگ قرمز تیره بوده و در کف آن تصویر دیوی با سر یک بز کوهی و پاهایی به شکل سر جانوران شاخدار حک شده است (تصویر ۱). تنها شاخ قابل تشخیص شباهت به شاخهای جانوران گاومانندی دارد، اما مطمئن نمی توان بود. دیو با یک دست شاخهای بز کوهی را گرفته است، و با دست دیگر پای دومین بز کوهی را گرفته، او را بالا می برد. به نظر می رسد که گویا دیو عنقریب این جانوران را به هوا پرتاب می کند. بدن دیو با شیارهای کوتاهی که

مهم ترین عنصر هنری شهر شوش معابد آن می باشد. شوشی ها تندیس خدایان خود را که شکل انسان گونه داشتند در این معابد یا زیگوراتها قرار می دادند و به نیایش آنها می پرداختند خدا و حامی شوش اینشوشیناک نام داشت. این شهر پس از دو هزار سال پایتختی سرانجام در سال ۶۳۹ ق.م به وسیله آشوربانیپال کاملاً ویران شد (همان، ۵۴)

دشتهای اطراف شوش مکان مناسبی برای شکار حیوانات بود. این موضوع را به آسانی می توان از روی آثار هنری این مردمان تشخیص داد که موضوع شکار یکی از موضوعات مورد علاقه هنرمندان سازنده آثار هنری بود.

اما شهر شوش ابعاد مشخصی را دارا بود. این شهر از هر پهلو حدود ۹۱۰ متر و بلندترین فراز آن از سطح دشت پیرامون تقریباً ۳۶/۵ متر است. بقایای این شهر باستانی شامل چهار تپه بزرگ است که عبارتند از:

الف - تپه قدیمی در شهر پادشاهی که بیشتر آثار مهم شوش از این تپه به دست آمده است.

ب - تل آپادانا

ج - شهر پادشاهی

د - شهر صنعتگران (واندنبرگ، ۱۳۷۹، ص ۷۶)

ادوار فرهنگی شوش به چهار دوره A، B، C،

D تقسیم شده است

دوره A یا شوش I مربوط به ۳۸۰۰ ق.م است و سه دوره D، C، B که مربوط به شوش II می باشند که همزمان با دوره سلسله های قدیم در بین النهرین بود. (Louis, 1965, p 106)

به طول ۱۲۰۰ متر و عرض ۸۰۰ متر و دیگری حصار داخلی به طول ۴۰۰ متر و عرض ۲۰۰ متر قسمت مقدس شهر در داخل حصار سوم قرار داشته است. در میان قسمت مقدس شهر زیگورات یا برج پنج طبقه ای برپا شده بود. زیگورات با خشت و آجر ساخته شده و پنج طبقه داشت. روی طبقه پنجم عبادتگاهی قرار داشت که اکنون تخریب شده است. (واندنبرگ، ۱۳۷۹، ۶۸) این عبادتگاه متعلق به اینشوشیناک خدای بزرگ ایلامیها بوده است. طبقات بر روی یکدیگر قرار نداشتند بلکه هر یک مستقلاً روی زمین قرار گرفته بودند. علاوه بر زیگورات که معبد بزرگ اینشوشیناک، خدای بزرگ ایلامیها بود معابد دیگری نیز در نزدیکی زیگورات وجود داشته است. از بین تمام نیایشگاههای پیدا شده در چغازنبیل تنها سه نیایشگاه جایگاه ویژه ای نسبت به سایر جاها داشته است. دو نیایشگاه (ایشنی کرب، کیریریش) مستقیماً بر روی صحن شمال غربی باز می شوند و نیایشگاه سوم (گال) در نزدیکی دروازه شمالی دیواره حصار قرار دارد. (گیرشمن، ۱۳۶۸، ص ۹۷)

در هنگام خاکبرداری از چغازنبیل اشیاء مختلفی به دست آمد از جمله این اشیاء مهرهای استوانه ای بودند که از نیایشگاه هایی که در مقابل پلکان زیگورات قرار داشتند به دست آمد اما این بنا بسیار اتفاقی کشف شد. هنگام پروازهای هوایی توسط شرکت نفت ایران و انگلیس به منظور شناسایی منطقه صورت گرفت کشف گردید. هیئت حفاری شوش از این جریان مطلع شد و بین سالهای ۱۹۳۶ تا ۱۹۳۹ تیمهای اکتشافی به

احتمالاً پوست پشمالوی او را نشان می دهند، پوشیده شده است. علی رغم پاها که به شکل سر جانور هستند، حالت دیو چنان انسانی است که بیننده او را به عنوان یک مرد در حالت دیو می انگارد تا مخلوقی از دنیای وحشتناک خیالی جانوران دیو شکل.

به نظر می رسد که این دیو در آثار مهرهای بدست آمده از شوش با یک سلطان انسانی جانوران جابجا شده است. این نخستین شاهی است برای نمایش انسان و مخلوق شیطانی که نیروی او در کنترل مارها و جانوران خطرناک دیگر بر نیروی معمولی انسان پیشی جسته است (پرادا، ۱۳۵۷، صص ۲۶-۲۵)

چغازنبیل (دوراوتاش)

دومین مرکز مهم ایلامیها چغازنبیل است. این شهر در ۴۰ کیلومتری جنوب غربی شوش و در سمت راست رود دز قرار دارد. این شهر نسبت به شوش بسیار جدیدتر و ایام سکونت نیز در آن کمتر است.

معنی چغازنبیل تپه سبزی است اونتاش گال، یا اونتاش هومبان، پادشاه قدرتمند ایلامی از سلسله ایکهالکی در قرن سیزدهم (۱۲۴۰-۱۲۷۵ ق.م) فرمان تأسیس این شهر مذهبی را صادر کرد و نام این شهر دورانتاش یا شهر اونتاش بود که در واقع برگرفته از نام اونتاش که مورد پرستش بود و تحت حمایت و سرپرستی اینشوشیناک، خدای شوش و گال (رب النوع بزرگ) بودند، در این محل جمع شده بودند. (آمی، ۱۳۷۲، ص ۵۳) شهر دوراوتاش سه حصار داشت یکی حصار خارجی

است. هدف از چنین کاری نیز می تواند همان خنثی کردن نیروی مخرب این اهریمن باشد. به علاوه دو نقطه مدور که در دو سوی سر اهریمن قرار دارند شاید نماد نجومی مثل کرات باشد. تغییر شکل شعله آتش به یک زبان دراز شده، آویخته شده خارج از دهان موجود عجیب الخلقه، فقط در عیلام پیدا می شود. در بین النهرین، زبان این موجودات عجیب الخلقه معمولاً در نزدیکی محفظه دهان باقی می ماند و اگر قابل رؤیت باشد، نازک و کوتاه است. نوع ارائه موجود ترکیبی در این مهر استوانه ای، یادآور ارائه یک جام طلائی موزه لوور است که در جنوب غربی ایران بدست آمده است. اهریمنان شیر سر این گروه، موتیف بسیار مهمی را در هنر هزاره دوم قبل از میلاد ارائه می دهند. به نظر می رسد این موجودات عجیب الخلقه مستقیماً مربوط به اژدهای شیر سر دوره سلسله آکاد باشد.

هفت تپه

آثار باستانی هفت تپه در حاصلخیزترین قسمت دشت خوزستان در فاصله رودخانه های دز و کرخه در حدود پنجاه کیلومتری جنوب شهر اندیمشک و یکصد کیلومتری شمال شهر بزرگ اهواز مرکز ایالت خوزستان قرار گرفته است. (آمی، ۱۳۷۲، ۳۲)

این محوطه دارای ۱۴ تپه باستانی است و حدود ۱ در ۱/۵ کیلومتر مربع وسعت دارد. دکتر نگهبان معتقد است که نام باستانی این محل کاپناک بوده است. محوطه باستانی هفت تپه در شناسایی تمدن ایلام از اهمیت والایی برخوردار است زیرا

محل اعزام شدند. از سال ۱۹۵۱ تا ۱۹۶۶م چغازنبیل به ریاست گیرشمن حفاری شد. (نگهبان، ۱۳۷۲، ص ۳۷)

اما با توجه به نقوش حیوانی موجود بر آثار به دست آمده از چغازنبیل و همچنین نقوش شکار موجود بر روی مهرهای استوانه ای می توان به این مسئله پی برد که دشتهای اطراف چغازنبیل مکانی مناسب برای زندگی حیوانات مختلف بود و ایلامیها به شکار این حیوانات علاقه زیادی داشتند.

مهر استوانه ای از چغازنبیل

موجود بالدار شیر سر در مهر استوانه ای چغازنبیل (تصویر ۲) ظاهر می شود. اهریمن بالدار شیر سر، بر روی چنگال های پرنده ای حریر در شکار، قد کشیده و پر و بال گشوده است؛ بر روی کفل دو قوچ کوهی چمباتمه زده، به حالت ایستاده و در حال بلند کردن دو آهو از یک پایشان است. در طرف راست اهریمن، در روی زمینه، یک ماهی و یک پرنده دیده می شود.

این اهریمن شیر سر، موجود غول آسائی بوده زیرا بزهای کوهی و آهوهای کنار آن با مقیاس خیلی کوچکی نشان داده شده اند. (پرادا، ۱۳۵۷، ص ۵۴) موتیف های اضافه شده بر روی مهر احتمالاً برای خنثی کردن قدرتهای مخرب اهریمن در مقابل صاحب این مهر استوانه ای بوده است. این موضوع می تواند در مورد درخت مقدس و لوزی صدق کند که مسلماً نمادهای سودآور و برتری بوده اند و نیز بدن اهریمن جام، بخصوص گردن اهریمن با نقاط مدور تزئین شده

نمایش می دهد. (تصویر ۳) موجود ترکیبی تخیلی که پایین تنه او در حالت نیمرخ به شکل گاوی با دم طویل و بالاتنه تقریباً از روبرو به صورت انسان نمایش داده شده در مقابل الهه در حالیکه حیوانی را برای پیش کش نمودن نگاهداشته، قرار گرفته است.

این حالت جدید و منحصری که این موجود تخیلی ترکیبی را به جای مبارزه و کشمکش در حالت آرامش و صلح و صفا نمایش داده است فقط بر روی اثر مهرهای هفت تپه مشاهده می گردد. (نگهبان، ۱۳۷۲، ۲۷۶-۲۷۵)

چغامیش

این محل باستانی در ۲۷ کیلومتری جنوب دزفول و در پناه کوه زاگرس و حاشیه شمالی شوش در میان رودخانه های دز و کارون جای دارد. وسعت این شهر باستانی چیزی حدود ۱۶ هکتار است و ارتفاع آن در بعضی قسمتها بیش از بیست متر می رسد. باستانشناسان پس از مطالعه و بررسی آثار تپه به این نتیجه رسیدند که از چندین هزار سال پیش این محل مسکونی بوده است. آثار باقیمانده نشان می دهد که شهر چغامیش قبل از اختراع خط حیات داشته و بالاترین درجه از رشد و فرهنگ پیش از تاریخ منطقه دست یافته است.

دوره های دیگری به جز دوره ایلامی از این محل به دست آمده است. مانند گورستان جدید که مربوط به دوره ساسانی و اسلامی است و چند قبر و سفال پارتی و آثار دوره هخامنشی که بسیار جالب هستند. (کتور، دلوگاز، ۱۳۸۴، ۲۸)

در بر دارنده تاریخ دوران فترت ایلام یا حلقه مفقوده ای بین ایلام قدیم و میانه است. متن کتیبه ها و لوحه های به دست آمده از هفت تپه حاکی از آن است که این مجموع آثار باستانی به وسیله تپتی آهار پادشاه ایلامی که خود را پادشاه شوش، ایلام و انشان معرفی نموده بنا گردیده و این پادشاه همزمان با کاداشن انلیل اول پادشاه کاسی در بین النهرین بوده که تاریخ آن مقارن با ۱۳۷۵ ق.م است. آثار به دست آمده از هفت تپه شامل معماری معابد و زیگوراتها، کاخها و گوردخمه های دسته جمعی آنان است.

ضمن به دست آمدن اشیاء مختلفی تعدادی مهرهای استوانه ای و اثر مهر نیز به دست آمده است که تعداد زیادی مهرهای استوانه ای نشان از اهمیت این مهرها برای ساکنان هفت تپه دارد. حفاری هفت تپه را باید یک طرح ملی باستان شناسی ایران نامید. زیرا بعد از گذشت حدود یک قرن از حفاریهای باستان شناسی خارجی در ایران این نخستین حفاری گسترده ای است که پس از حفاری مارلیک به ریاست دکتر عزت اله نگهبان و با همکاری باستان شناسان ایرانی در سال ۱۳۴۴ هجری صورت گرفت. (همان، ۳۲)

حفاری هفت تپه چهارده فصل طول کشید. نتایج حفاری هفت تپه در کتاب حفاری هفت تپه دشت خوزستان به قلم دکتر نگهبان انتشار یافت.

مهر استوانه ای از هفت تپه

اثر مهری که نقش آن چندان روشن نیست صحنه ای را که در آن الهه ای به حالت نشسته و یک موجود تخیلی ترکیبی و نیایشگری قرار گرفته اند

زنی که ایستاده است بدست گرفته تا با تکان دادن آن مایع مخصوص آرایش بهتر حل شود، مشاهده می شود. (بیانی، ۱۳۷۵، ۳۸) (تصویر ۴)

نتیجه گیری

باستان شناسان و سایر محققین توانسته اند بخشی از آثار موجود در دشت خوزستان را شناسایی کنند و ما را با اوضاع سیاسی، اجتماعی و روابط فرهنگی و تاریخی در این سرزمین آشنا نمایند. پیشرفت های تاریخی و هنری ایران تا اندازه زیادی تحت تاثیر اوضاع جغرافیایی این سرزمین بوده است.

دشت خوزستان به دلیل موقعیت مناسب و وجود دشت ها و رودخانه های بسیار به مردمان این سرزمین این امکان را می داد تا به خوبی از مواهب خدادادی استفاده نمایند و هنرمندان این خطه با مهارت و دقت فراوان به خلق صحنه ها و آثار بدیع بر روی مهرهای استوانه ای اقدام کردند. امروزه این اسناد با ارزش کمک بسیاری به شناسایی موقعیت فرهنگی و اجتماعی این سرزمین می نماید و با مطالعه بر روی این مهرها به آسانی می توان با شیوه معیشتی مردمان دشت خوزستان آشنا شد، جنس مهرهای استوانه ای به کار رفته در این سرزمین عبارت بودند از: سنگ آهکی روشن، بدل چینی، قیر طبیعی. و غالب نقوش این مهرها شامل: نقوش هندسی، نقوش حیوانی، موجودات اساطیری و نقوش انسانی که با ظرافت های هنری خاصی توسط هنرمندان در قرون متمادی نقش گردیده بود. به هر طریق باستان شناسی به مثابه پلی است جهت شناخت

کاوشهای باستان شناسی موجب کشف قسمتهایی از شهر، قلعه، زه کشی کوچه ها، دیوارهای خانه های خصوصی شد. علاوه بر سفال از خانه های دوران آغاز ادبیات تعدادی ظروف سنگی، اشیاء فلزی و استخوانی و به ویژه مهرهای استوانه ای بر روی گل به دست آمده که از نظر هنری وجود مدارک به منظور روشن شدن تاریخ تمدن دوران آغاز ادبیات از اهمیت بسیاری برخوردار می باشند (همان، ۳۲)

حفاران چغامیش خانم هلن، جی، کانتور استاد باستان شناس دانشکده شرق شناسی دانشگاه شیکاگو و دلوگاز استاد باستان شناس در بخش زبانهای خاورمیانه دانشگاه کالیفرنیا و لوس آنجلس بوده که طی چند فصل از سال ۱۹۶۱ م زیر نظر و به هزینه مؤسسه شرق شناسی دانشگاه شیکاگو کار خود را آغاز کرد.

مهر استوانه ای از چغامیش

اثر مهر بسیار جالب توجهی از چغامیش بدست آمده است که انواع آلات موسیقی و روش تهیه وسایل آرایش را نشان می دهد.

در قسمتی از مهر دو زن با دقت زیاد به تهیه مایع مخصوص بزرگ مشغولند. در طرف دیگر سه نوازنده مشغول نواختن چنگ و طبل و نوعی فلوت دو سر که به شکل دو شاخ است، هستند. آوازه خوان که در کنار نشسته و دست را به گوش برده (برای اینکه بتواند بلندتر بخواند) و آواز میخواند. در زمینه مهر کاسه های کوچک و بزرگ و انواع خمره و کوزه و ظرف دسته دار و دو مشک دو دهانه و سه دهانه که یکی از آنها را

دستاورد های دشت خوزستان که با کمک گرفتن از مهر های استوانه ای تا حدودی توانست در جهت شناخت بیشتر گام بردارد.

منابع

۱. آمیه، پیر ، ۱۳۷۲، "تاریخ عیلام"، ترجمه شیرین بیانی، چاپ دوم، تهران ، انتشارات دانشگاه تهران.
۲. بیانی، ملکزاده، ۱۳۷۵، "تاریخ مهر در ایران"، تهران: نشریزدان.
۲. پرادا، ایدت، ۱۳۵۷، "هنر ایران باستان (تمدن های پیش از اسلام)"، ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳. کنتورهلن.ج، پ. دلوگاز، ۱۳۵۴، "کاوشهای چغامیش". باستانشناسی و هنر ایران شماره هفتم و هشتم، تابستان و پاییز.

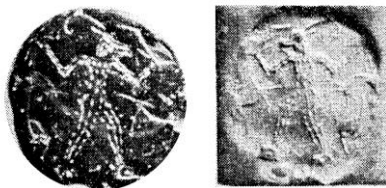
۴. گیرشمن، رومن، ۱۳۶۸، "ایران از آغاز تا اسلام"، ترجمه محمدمعین ، چاپ سوم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

۵. مجید زاده ، یوسف، ۱۳۶۸، "آغاز شهرنشینی در ایران"، چاپ اول ، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

۶. نگهبان، عزت الله، ۱۳۷۲. "حفاری هفت تپه دشت خوزستان"، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۷. واندنبرگ، لویی، ۱۳۷۹، "باستانشناسی ایران باستان"، ترجمه عیسی بهنام ، تهران. انتشارات دانشگاه تهران

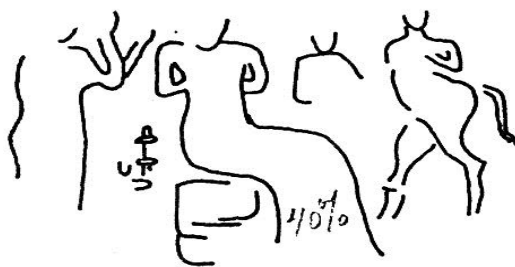
Louis hout, Jean Persia, (1965) Vo1,
8. 1 Switzerland, Nage

تصویر ۱- مهر مسطح، شوش، حدود ۳۵۰۰ ق. م.

تصویر ۲- اثر مهر استوانه ای از چغازنبیل، ۱۳۰۰ ق. م، بدل چینی، موزه لوور، پاریس.

تصویر ۳- اثر مهر، هفت تپه، دوره عیلام میانی.

تصویر ۴- اثر مهر از چغامیش، هزاره چهارم پیش از میلاد.